

Kirjad Viljale Bakuus

Andres Herkel

Saateks

Kaks siin avaldamiseks pakutud kirja on sündinud kolme inimese mõtisklustest. See tähendab, et Vilja ja Vidadi on olulisel määral mu kaasautorid. Vilja Peets on eestlanna, kes elab ja töötab Bakuus. Vidadi Mamedov seevastu on aserbaidžaanlane, kes elab Tallinnas. Vidadi on koostanud ka aseri-eesti ja eesti-aseri sõnaraamatud¹ ning tõlkinud koos abikaasa Annely Pekkoneniga eesti keelde *Dädä Gorgudi raamatu*.²

Alates sellest, kui mind 2004. aastal valiti Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee raportööriks Aserbaidžaaani küsimuses, on Vidadi olnud mu lahke teejuht aserbaidžaaani kultuuri juurde. Vilja on aga asendamatu “salanõunik” mu arvukatel ja muljerohketel Bakuu-reisidel. Peaaegu alati on need lõppenud pudeli Aserbaidžaaani või Georgia veiniga Vilja köögis, kust lahke Fazil mu varahommikuse lennuki peale viib. Loodan, et nii on see ka edaspidi.

Kolmekesi oleme Vilja ja Vidadiga kohtunud vaid ühe korra — 2006. aasta kevadel Bakuus. Sestsaadik oleme omavahel ka lühemaid ja pikemaid kirju vahetanud.

¹Vidadi Mamedov. Aseri-eesti sõnaraamat. Asəri-eston lüğəti. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2000; Vidadi Mamedov. Eesti-aserbaidžaaani sõnaraamat. Estonca-azərbaycanca sözlük. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.

²Dädä Gorgudi raamat. Tlk Annely Pekkonen ja Vidadi Mamedov. Järelsõna Annely Pekkonen. Tallinn: Kiil, 2008.

Et sinne väljaanne on akadeemiline, siis olen kirjades tehtud viited raamatutele vormistanud joonealusteks viideteks. Suurem segadus on nime-
de eestindamisega. Tihti on aserbaidžaani nimed meieni jõudnud vene, aga
mõnikord ka inglise keele vahendusel. Sellepärast kirjutame tihti Alijev ja
Mamedov, ehkki meie tähed lubavad edasi anda ka nende nimede algu-
pärase kuju — Älijev ja Mämmädiv. Eelistan pigem teist, häälduspärast lä-
henemist, ehkki tuleb teha ka mõistlikke erandeid. Näiteks Vidadil on Eesti
passis nimi Mamedov ja selle tagasipööramine Mämmädiviks tekitab ilm-
selt segadust. Vastupidiselt ajakirjanduslikule tavale on aga Aserbaidžaani
presidendid allpool Älijevid ja Eltšibäi, mitte Alijevid ja Eltšibei, nagu meil
on enamasti kirjutatud.

I. Sõbrad, teid saab riimida!

Viljale: Bakuu, Telefonnaja,

Vidadile: Tallinn, Angerja,

juuli 2007.

Ma avastasin, sõbrad, et teid saab topeltriimida. “Vilja ja Vidadi” on algriim,
aga tänavanimed annavad peaaegu pärisriimi. Nagu mõistate, on Telefon-
naja siin müstifikatsioon, reministsents Bakuu esimesest avalikust telefonist
ja tänavast, kuhu eestlased sada aastat tagasi kõige tihedamalt koondusid.
Vilja praegune korter on sealt põiki läbi pargi. Tõsi, vanad eestlased tulid
kahekümnendatel-kolmekümnendatel koju tagasi ja ka Telefonnaja tänav ei
kanna enam seda nime.

Džäfär Mämmädiv on oma uurimuse *Eestlased Aserbaidžaanis XIX sa-
jandi lõpul ja XX sajandi algul* hiljuti eesti keelde ja kõvade kaante vahele
saanud.³ See jätab parema mulje kui eelmine bukletike, aga on siiski lii-
ga õhuke, et täita ta unistust — kaitsta Eestis doktorikraad. Õieti võiksid
kunagiste Bakuu eestlaste lapsed ja võib-olla mõned seal sündinudki veel
elus olla, aga nende elukäigu uurimisega pole vist keegi tegelnud. Raamatu
lõpus Džäfär loobub inimsaatuste vaatlemisest, tagasipöördumist Eestisse
ei käsitle ta üldse. Teemaarendus lõpeb riikidevaheliste suhetega. Nimelt

³Cəfər Məmmədov. *Eestlased Aserbaidžaanis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul*.
Tlk Silvi-Aire Viljo. Tallinn: Ilo, 2007. Nagu näeme, kasutab autor oma nime kirjutamiseks
aserbaidžaani tähti, mis ei pruugi aga eestikeelsele lugejale tuttavad olla.

püüdis Eesti konsul Robert Puur veel pärast kommunistide võimuletulekut Nārīmanoviga Eesti-Aserbaidžaani lepinguteni jõuda, aga selle vusserdasid venelased ära. See poliitiline episood katkeb, siin pole midagi enam uurida ja sinnapaika katkeb ka kogu töö.

Minu katse Strasbourg'i suvesessioonil Aserbaidžaani teemat teravalt üles tõsta lõppes peaaegu sama õnnelt. Venemaal puudutava deklaratsiooni arutelu kulutas sedavõrd palju tööaega, et komiteel ei jäänud muud üle kui Aserbaidžaani arutelu sügiseks lükata. See-eest õnnestus Eldar Namazovi ja Arzu Abdullajeva jaoks korraldada kohtumine assamblee presidendi Van der Lindeniga. Muide, sel kuul peaks ta Lõuna-Kaukaasia riike külastama. Ma ei tea, kuidas tema, aga mina näen vähemalt kolme teemat, mis tuleb Bakuus tõstatada. Need on ajakirjanike tagakiusamine, uued poliitvangid (kes ongi suures osas ajakirjanikud) ja tuleva aasta presidendivalimisteks vajalike seadusemuudatuste puudumine. Lisaks muidugi lootusetus Karabahhi osas.

Aga on ka paremaid uudiseid. Eestit tabanud küberrünnete teema võeti kiireloomulisena päevakorda. Soomlane Kimmo Sasi esitas raporti,⁴ nagu me eelnevalt olime kavandanud. Venelased olid väga tagasihoidlikud, nad ei tulnud seekord ka lagedale ühegi meid ründava algatusega. Ainult ajakirjanikud käisid pinda. Kuidas õnnestus teil, eestlastel, see teema ette saada ja kas debatt tuleb Vene-vastane? Tegelikult ei keskendunud raport ega debatt süüdlaste otsimisele, vaid lahenduste pakkumisele. Parim lahendus on rahvusvaheline koostöö, aga uudis sellest, et Venemaa küberründe allikate tuvastamisel meiega koostööd ei tee, tuli paar päeva hiljem. Strasbourg'is esines kõnega mulle seni tundmatu Fjodorovi-nimeline duumaliige, kes maalis pildi “Tallinna veristest sündmustest”, mille peale kümned tuhanded ausad noored otsustasid internetis spontaanselt Eesti valitsuse vastu protesti avaldada. See oli nii rumal kõne teisejärguliselt tegelaselt, et jäi suurema tähelepanuta. Polnud Kossatšovi, Margelovit ega Slutskit. Väidetavalt saatis Kossatšov kirja, milles nõudis Ivi-Triin Odratsi ja Caroline Ravaud' kõrvaldamist seire sekretariaadist, sest nad olid teinud liiga terava alusteksti Vene deklaratsioonile. Tõesti-tõesti, ka aserbaidžaanlased eitavad

⁴Council of Europe Parliamentary Assembly. Resolution 1565 (2007). How to prevent cybercrime against state institutions in member and observer states? Report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights, rapporteur: Mr Sasi. Text adopted by the Assembly on 28 June 2007.

enamasti oma probleeme ja ütlevad, et viga on hoopis sõnumitoojas, aga ma ei kujuta ette, et näiteks Sämäd Sejidov esineks sellise fopaaga.

* * *

Aga nüüd teie kirjadest tekkinud mõtete juurde. Vilja, Su viimane kiri meenutas mulle neid jutte, mida oleme nii pikalt Su köögis ajanud. Sul on suur eelis näha Aserbaidžaani elu lähedalt ja samas teha kõrvalseisja tähelepanekuid. Jutt “praaknaisest”, kes tuleks ausa kauba vastu välja vahetada, meenutab mulle hiljuti loetud Anari romaani *Viiekorruselise maja kuues korrus*,⁵ mille Ly Seppel on tõlkinud otse aserbaidžaani keelest. See romaan vapustas mind mitmes mõttes. Ta avab armastuse teema erilise kütkestavusega, ühendades paremate naistekate hoogsuse ja eksistentsialismi sügavuse. Naine, nagu Anari kangelanna, on oma armastuses jäägitum ja puhtam, kui meessoost alamolevused seda iial suudavad. (Jah, sellest olen oma elu poolele teele jõudnuna isegi aru saanud.) Aga peale selle on Anari romaan sissevaade Aserbaidžaani ühiskonda. Noorte abielu on vanemate otsus ja sugulaste rituaal, ühed hangivad auto ja korteri, teised toovad mööbli ja maksavad pulmapeo. Abielu on igas mõttes tehing ja tehingu saavutamiseks rakendatakse kõige tihedam sotsiaalne võrgustik, et armastust tappa. Ka selle loo kangelane armastab tegelikult teist, aga too naine kistakse maha, teda ähvardatakse, kuulutatakse libuks — kuni armastus murdub. Täpsemini, mehe armastus murdub, aga naine murdub koos oma armastusega. Lõpuks ilmub see naine mehele aastaid hiljem, ta näeb teda liftiga kuuele korrusele sõitmas, tormab järele, aga avastab siis, et majal on vaid viis korrust. Piirid on jälle ees, jääb vaid saja-aastase rauga heietus: “Eks ta ole, kui inimesed aru saaksid, et viiekorruselisel majal võib olla ka kuues korrus, siis küllap vaataksid nad paljude asjade peale teise pilguga. . .”

Anari naistegelase hauaplaadil on kiri: Tähminä Älijeva 1941–1966. Teie teate täpsemini, aga mulle paistab, et nelikümmend üks aastat pärast Tähminä surma pole ühiskond eriti muutunud. Ilmselt toetab jätkuv sotsiaalne silmakirjalikkus uue aja poliitilise silmakirjalikkuse kujunemist. Ometi on Aserbaidžaani ühiskonnal, mis iga üksiku vabadusele nii tihked piirid seab, olemas seespiline tugevus teistpidi. “Praaknaise” eest võib trahvi nõuda, aga lõpuks kantakse sugulaste eest hoolt, keegi ei jää üks. Nagu Sa, Vilja, ütled, sugulaskond võtab selle sotsiaalse kaitse rolli, mida mujal

⁵Anar. *Viiekorruselise maja kuues korrus*. Aserbaidžaani keelest tõlkinud Ly Seppel. Tallinn: Eesti Raamat, 1989.

täidab riik. Samas ulatub sugulaste eelistamise vältimatu kohustus häbenematult avalikku poliitikasse, ja just selle tõttu on Kaukaasia riigid kõikvõimalike korrupsiooniindeksitega üsna nutuses seisus. See pole lihtsalt moraali probleem, vaid märk erinevate moraalisüsteemide kokkusobimatusest.

Üks peamisi probleeme on tegelikkuse varjutamine näilikkusega, ütleme siis ühiskondlik silmakirjalikkus kõige laiemas tähenduses. Toon näite. Viimati Strasbourg'is korraldas ülalmainitud president Van der Linden pioneerikoondusega sarnaneva ürituse, kuhu kutsuti rahvusdelegatsioonide juhid. Asja mõte oli teha kokkuvõtte rahvusparlamentide saavutustest demokraatia, inimõiguste ja koduvägivalla teemade käsitlemisel. Igav oli ja piinlik, sest mingit sisu sel arutelul polnud. Hulk riike, nende seas Eesti ja ka assamblee presidendi enda kodumaa Holland, polnud vaevunud esimeses ringis mingit ülevaadet andma. Eks olin valmis vajaduse korral varjuma hiljutiste valimiste ja pronksmäsu taha. Mõned riigid kinnitasid päris avameelselt, et pidasid parlamendi või vastavate komisjonide tasemel arutelu, kuid see jäi formaalseks ega äratanud suuremat tähelepanu. Aga kes võttis kõikides punktides sõna ja raporteeris saavutustest? Loomulikult Aserbaidžaaani delegatsiooni juht Sejidov. Kõik teavad, et sisulist parlamenti Aserbaidžaanis pole, aga kõik arutelud olid tehtud, “lindenliku arvestuse” linnukesed kenasti kirjas. Muide, venelased või armeenlased, kellel on samuti demokraatiaga suuri probleeme, ei vaevu sellist kometit kaasa tegema.

Aserbaidžaanlased seevastu võtavad kõikvõimalikes küsimustes sõna. Kui teemaks on antisemitism, siis kiidetakse, kui hästi kõik rahvad Aserbaidžaanis koos elavad, või kui räägitakse usuvabadusest, siis kiidetakse haruldast pluralismi, mida Aserbaidžaan kõigile pakub. Näilikkuse ehitamine ise on muutunud normiks. Aserbaidžaan ühineb kõhklematult kõige nõudlikumate konventsioonidega, täites neid ainult retooriliselt, aga mitte sisuliselt. Niisama tingliku, üksnes retoorilise tähendusega on presidendi arvukad korraldused, mis võitlevad korrupsiooniga, valimispettustega, inimõiguste rikkumisega jne.

Seesama topeltkeel, mida ka nõukogude ajal nii jõudsalt kultiveeriti, elab edasi ja paljud võimukandjad Aserbaidžaanis ei saa siiralt aru, miks ei piisa retoorikast, konventsioonide ratifitseerimisest ja presidendi pidulikest ukaasidest. Mida veel tahetakse? Võitlus korrupsiooniga — palun, tegime strateegia! Inimõigused — president isiklikult võtab teema üles! Poliitvangid — ei, meil neid pole, kui tahate, tulge ja tõestage ära, andke definitsioon,

millega me rahule jääme! *Freedom House* ei lähe korda, ENPA raportöörid on kallutatud,⁶ OSCE volinik on ebaõiglane. Põhiprobleemiks ei ole mitte demokraatia ja inimõiguste alal võetud kohustuste täitmine, vaid raportööri persoon — kuidas teda muuta? Varem oldi hädas Andreas Grossiga, aga nüüd — minuga.

Ja nüüd see igavene Vene-küsimus: mida teha? Selles punktis, Vilja, vaidlen ma Sulle vastu. Mina ei ole nii kerglaselt uuringu-usku. Selge see, et kui pinnast naftast puhastada, siis tuleb kõigepealt selgeks teha, mis seal õieti on, kui sügaval jne. Paraku on ühiskond hirmus palju keerukam ja teda ei saa nii lihtsate vahenditega uurida. Pealegi kui jutt on sotsioloogilisest uuringust — aga ootusi ja vajadusi vist ainult nii uurida saabki —, siis ma kardan, et mittevabas ühiskonnas inimesed lihtsalt ei julge, ei soovi või ei oska end küsimustele vastates ausalt väljendada. Samuti pole vist lootust, et keegi mõne uuringu alusel hakkaks siiralt kavandama reforme, mida siiani pole vaevaks võetud algatada. Pigem on hakatuseks vaja kokku võtta kogu senine teadmine ja analüüs. Võite mind pidada upsakaks intuiitv-eksperdiksi, aga mõned punktid julgen siin välja laduda. Esiteks haridus, teiseks avatus, kolmandaks jälle haridus ja neljandaks topeltkeelest loobumine. Kõige keerulisem on saavutada viimast ja mulle tundub, et siin mängivad rolli mingid sügavamad kultuurilised allhoovused, millele ma veel päris täpselt pihta ei saa. Kust see topeltkeel tuleb? On siin ka mingi arhailisem, puhtalt idamaine komponent, mida ma ei oska oma rohmakuses piisavalt tähele panna?

Kui saaksin aserbaidžaani kultuuri kuidagi peenelt lahti prepeareerida, siis tahaksin üsna täpselt üle kaaluda vene-nõukogude mõju, erinevad kohalikud ja ajaloolised mõjud, sealhulgas kindlasti islami rolli. Ja milline on Lääne võime neil mõjuväljadel kaasa rääkida? Sedakaudu läheneksin ma ka Vilja kõige tähtsamale küsimusele: milline on ühiskonna valmisolek muutada?

Ilmselt peitub praeguse eliidi, sealhulgas Älijevite perekonna edu saladus selles, et see eliit on väga nõukogulik ja enamasti venekeelses hariduskeskkonnas kujunenud. Just sealt on nad verminud võimustrateegia, mis

⁶Paar kuud varem oli valminud järgmine raport: Council of Europe Parliamentary Assembly. Resolution 1545 (2007). Honouring of obligations and commitments by Azerbaijan. Report of the Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe (Monitoring Committee), co-rapporteurs: Mr Herkel and Mr Lloyd). Text adopted by the Assembly on 16 April 2007.

Aserbaidžaani ühiskonnas siiani edukalt toimib. See ei tähenda tingimata otsest sõltuvust Moskvast, vaid võimu toimimise mehhanisme. (Meenutame näiteks, et energiatransiidi osas on Aserbaidžaan teinud mõnegi otsuse, mis Moskvale sugugi meeltemööda ei ole).

Eestis oli nõukoguliku võimustrateegia edulootus algusest peale palju väiksem, ehkki mitte olematu. Komparteisse kuulumine oli juba nõuka ajal negatiivse märgiga ja teenistus KGB-s vihaselt põlatud. Aserbaidžaanlastega suheldes pole ma selliseid hoiakuid tähele pannud. Eestlased ei pannud ka kunagi oma lapsi parema hariduse saamiseks venekeelsesse kooli, mida Aserbaidžaani eliit on nii enesestmõistetavalt teinud. Vene mõju on kahtlemata pehmenanud islami kommete karmust ja suuresti on ka Lääne kultuur tulnud Aserbaidžaani Venemaa kaudu. Aga see suhe on olnud liiga tihe ja samastuv, liiga ohtlik “omale” ja liiga moonutav Lääne suhtes. Väikese kultuuri jaoks on see väga ohtlik.

Maikuu *Keel ja Kirjandus* võtab seoses viieteistkümnenda surma-aastapäevaga kokku meie noorelt lahkunud slavisti ja terava sulega publitsisti Rein Kruusi elutöö.⁷ Kruus oli kaasaegse vene kirjanduse hiilgav tundja ja vahendaja, kelle missiooni lahutamatu, vahest isegi tähtsaim osa oli näidata, et vene kirjandus pole “oma”, vaid on “teine”. Ta on tähtis maailmakultuuri osana, mitte võõra keele ja kultuuri pealesurumise vahendina. Sedasama joont on hoidnud ja austanud ka meie mitte-eestlastest slavistid Lotmanist peale. “Mitte lahustuda!” oli meie valdav kultuurihoiak ja eliidi jaoks ei tähendanud see kindlasti endassesulgumist.

Ilmselt mõistis kadunud president Eltšibäi väga hästi, et aserbaidžaani kultuuri kaitsemehhanismid on ohtlikult nõrgad. Üheksakümnendate algul tõi ta jõulise vastukaaluna esile Türgi suuna. Tõepoolest, keeleliselt on ju türklased aserbaidžaanlastele palju lähemal kui soomlased eestlastele, kuid kas võib rääkida lausa samast rahvast, nagu paljud autorid on teinud, selle jätaaksin pigem Vidadi otsustada. Igal juhul võiks Türgi suund edaspidi Euroopasse pürgiva eeskujuna esile tulla. Praegu räägib tihedama koostöö vastu see, et Türgi-tüüpi minimaalsedki sisepoliitilised reformid võtaksid suure tõenäosusega Aserbaidžaani olemasoleva eliidi käest võimu ära, ja seda peljatakse nagu tuld. Rahvadiplomaatilised suhtluskanalid muidugi jäävad.

⁷Galina Ponomarjova. Rein Kruus ja vene kirjandus Eestis. — *Keel ja Kirjandus*, 2007, nr 5, lk 387–392.

Kummati ei ole ma vist väga originaalne, pannes suurima lootuse praegu Läänes valdavalt inglise keeles haridust omandavatele noortele. Mida rohkem neid on, mida paremini nad õpivad ja mida vähem kuulekad (vabandust!) on nad oma vanemate juurutatud tavadele, seda rohkem suudavad nad muuta. Valmisolek poliitilisteks muudatusteks saab tekkida siis, kui altkäemaksu asemel hakkab teenustel olema kõigile mõistetav hind ning kui inimest austatakse tema positsioonist ja perekonnast sõltumata. See oleks tohutu läbimurre, aga seda saavad tuua ainult teistsuguse kogemusega inimesed.

Mina ei ole russofoob. Ma lihtsalt tõden, et Venemaal on naaberriikide arengule ja sisepoliitilisele olukorrale tohutu mõju. Kui Venemaal võtab maad autoritarism ja kontrollitud demokraatia, siis on paljud naaberriigid aldis seda jäljendama. Ka Eesti sisekliimat on Putini Venemaa suutnud negatiivselt mõjutada: ühiskond on teravamalt polariseerunud, erakonnad võistlevad hoopis enam Vene-teemalises populismis, mitte programmide realismis. Aga paljude riikide puhul on see mõju otsesem: vastaliste ajalehed suletakse, konkureerivad oligarhid pannakse vangi, meeleavaldajad pekstakse laiali. Kui juhtub ime ja Venemaa võtab demokraatliku suuna, siis teeb see ka naabrite jaoks samasisuliste sammude astumise kergemaks. Siiralt öeldes ma siiski ei usu, et Venemaa positiivne eeskugu saaks Aserbaidžaanil lähemal ajal õigele rajale aidata. Ja isegi kui see juhtuks, vajab eespool kirjeldatud kultuuridominant selgelt tasakaalustamist. See tähendab, et Aserbaidžaanil on ikkagi kasulik orienteeruda rohkem Euroopale, Ühendriikidele, Türgile.

Iseseisvuse esimene omaksvõtt on see, et keegi ei saa kedagi otsustavalt aidata väljast. Euroopa raportöörid võivad manitseda ja soovitada, aga nad ei saa teha neid otsuseid, mida ainult riik ise saab teha. Euroopa Nõukogu pole kasvatusmaja. Seda pole ka Euroopa Liit, OSCE ega ÜRO. Need, kes loodavad teravatele sanktsioonidele, ei ole sellest tõenäoliselt aru saanud. Sisuliselt tahavad nad — teatud mõttes nagu meiegi — liiga lihtsat, liiga kergelt vastust küsimusele “mida teha?”. Seega, Vilja, ma ei nõustu Sinuga päriselt vastuse ehk nonde uuringute osas, aga arvan samas, et aitasid küsimuse enda palju täpsemalt sõnastada. Küsimus on just ühiskonna võimes muutuda mingi ühise eesmärgi saavutamiseks.

* * *

Babekist. Sain Sult teada, Vidadi, et just Babeki isiku ümber ehitavad lõuna-aserbaidžaanlased oma rahvuslikku identiteeti. Mäletan, et käisid oma sõbra Hämjadi Velijeuga aasta tagasi Stockholmis üleilmsel aserbaidžaanlaste kongressil. Ma ei tea, kas tolle kongressi ajastus oli ka kuidagi Babeki mälestuspäevaga seotud või mitte, aga kui lubad, siis mõtiskleksin pisut Babeki-taoliste muinaskangelaste rollist rahvusteadvuse kujunemisel.

Eestis täidab sellise muinasaja kangelase rolli Sakala vanem Lembitu. Babek võitles 9. sajandil Kalifaadi vastu ja kaitses tollast rahvausku zoroastrismi. Lembitu võitles Mõõgavendade orduga ja seisis eestlaste ristiusku pööramise vastu. Babek oli muidugi mastaapsem kuju, erinevalt Lembitust mahub ta kõigi olulisemate maailmaajaloo käsitluste lehekülgedele. Aga Babekki ja Lembitut seob veel seegi, et pärast hiilgavaid võite kaotasid mõlemad lõpuks sõja ja langesid vaenlase käe läbi. Sellele vaatamata on säärasstel kangelastel roll veel tuhat aastat hiljemgi. Nad rikastavad meie ajaloo-uhkust, ergutavad väikeste ja küllap suurtegi poiste rahvuslikku meelsust. Sel eesmärgil ajalookangelasi isegi ilustatakse, aga haritlaskonna asi on küsida sedagi, mis tegelikult toimus.

Babekist rääkides tahaksin esitada kolm küsimust. Kõigepealt: kas ei näe tänapäeva islamiusulised aserbaidžaanlased vastuolu selles, et Babek võitles islami vastu? Usu roll on ju eriti suur Iraani aserbaidžaanlaste jaoks. Teiseks, kas Babek oli türklane või pärslane? Ma tean, et aserbaidžaanlased päris ägestuvad selle küsimuseasetuse peale, aga vähemalt Babeki nimi tuleb selgelt pärsia keeleperekonna pahlavi keelest. Jah, see pole sünnijärgne, vaid sõjapealikuna võetud nimi ja seega võis nimevalik olla tingitud poliitilisest kaalutlusest pärslasi endaga kaasa tõmmata. Igal juhul annab see romantiliseks puhanguks alust ka pärsia päritolu talõõšsidele, kes tänases Aserbaidžaanis elavad. Muuseas võime Länkärani (Lenkorani) linna koduleheküljelt leida oletuse, et Babeki kindlus Bazz võis hoopis seal asuda. Pole tegelikult midagi imestada, et nii ulatusliku rahvaliikumise juht, nagu Babek oli, äratub paljudes tänapäeva rahvastes tundeid. Tõsiasi, et kümned tuhanded lõuna-aserbaidžaanlased Iraani võime trotsides igal aastal Täbrizi (Tabrīzi) lähedal Babeki mälestust austavad, on juba omaette ajalugu kujundav jõud.

Mu kolmas küsimus on veel retoorilisem kui kaks esimest ega eelda vastust. Kahtlemata oli Babek osav väejuht, partisanisõja geenius. Aga niisama julmalt, nagu ta tapeti, käis ka ta ise ümber oma ohvritega. Kahekümne aasta jooksul laskis Babek hukata umbes kakssada tuhat araablast ja nen-

de käsilast. Mis see õieti oli — uskumatu vägitegu või uskumatu julmus? Ma jätaks selle küsimuse vastuseta, sest ega tänapäeva mõisteis seda hinnata saagi. Babek tegi sedasama, mida tolle aja suured väejuhid tihti tegid. Muistse maailma suurtest vallutajatest on teada üksnes Vana-India Magadha riigi valitseja Ašoka III sajandil eKr, kes pärast ulatuslikku vallutus- ja vere-tööd kuulutas sõjad ebakõlblaks ja asus levitama budistlikku humanismi.

Tänapäevale mõeldes sobib Babek esmase rahvustunde kinnistajaks. Need eeskujud, kellele tuginedes saab ehitada uut ja paremat maailma, on mu meelest ikkagi teised. Näiteks luuletajad Nizami, Hagani, Fizuli, Vidadi, Vagif — mõistagi pole see loetelu täielik. Eelmises kirjas väljendasin vaimustust 19. sajandi ja 20. sajandi alguse tegelaste vastu. Varaseim neist oli ajaloolane ja valgustaja Abbasgulu aga Bakõhhanov. Hiljem tegutsesid tööstur ja filantroop Hadžõ Zeinalabdin Tagijev, esimese Aasia ooperi ja Aserbaidžaani hümnid autor Üzeir Hadžõbajov ja tema vend Džeihun, poliitikud Älimärdän Toptšubašov ja Mähämmäd Ämin Räsulzadä. Publitsist ja toimetaja Ähmäd Agajev otsis sada aastat tagasi teid, kuidas sobitada omavahel demokraatia ja valgustatud islam. Aga eriti köidab mind Mirzä Fätäli Ahhundovi suurkuju (1812–1878) — kirjanik ja filosoof, paljude rahvuslike ideede esmaütleja.⁸

* * *

Kiri sai sedapuhku pikk, kuid teemad jäid harali. Jäägu siis pealkirjaks hoopis see kummastav motiiv: “Sõbrad, teid saab riimida!”. Pealekauba on Vidadi 18. sajandi suure poeedi nimekaim!

⁸Selle plejaadi Aserbaidžaani rahvuslike tegelaste kohta võib lugeda ühest parimast Läänes avaldatud teoses Aserbaidžaani kohta: Audrey L. Altstadt. *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule.* (Studies of Nationalities.) Stanford: Stanford University, Hoover Institution Press, 1992, lk 50–73.

II. Veel Ahhundovist, pisut Montesquieu’st ja Voltaire’ist

Viljale: Bakuu, Telefonnaja,

Vidadile: Tallinn, Angerja,

juuli-august 2007

Paistab, et Ahhundoviga olen jõudnud oma algselt püstitatud teesidele kõige lähemale. Mäletate, mind huvitas humanismi traditsioon kultuuris ja rahvuslikud suurkujud, kes ka tulevikku vaadates võiksid seda edasi kanda.

Võtsin ette kolm raamatut: Montesquieu *Pärsia kirjad* (1721),⁹ Voltaire’i *Zadig ehk Saatus* (1748)¹⁰ ja Ahhundovi *Kämalüddövlä kirjad* (1865).¹¹ Nende teoste sarnasus on jahmatav. Ahhundovi traktaat on küll sajandi võrra hilisem, aga ta kannab ehedat prantsuse valgustusfilosoofia vaimu.

Kui Montesquieu ja Voltaire pöördusid idamaise aine juurde selleks, et avardada eurooplase vaatepunkti, siis Ahhundovi jaoks on Pärsia kõige loomulikum mõttekeskkond. Pannes India printsi ja Pärsia printsi kõnelema teineteisele saadetud kirjade kaudu, jäljendab Ahhundov 18. sajandil Euroopas levinud epistolaarse romaani žanrit. Montesquieu *Pärsia kirjad* on selle žanri klassika — ta teeb sellised kirjad esmakordselt filosoofiliseks romaaniks. Vaheldumisi kõnelevad seal erinevad kultuurid ja vaatepunktid, esile tuleb tõdede ja kommete relatiivsus. Ahhundov katsetab sedasama, ta esitus on avalikumalt õpetlik, sest India prints Kämalüddövlä on valgustatud, Pärsia prints seevastu loll ja tagurlik. Montesquieu ja Ahhundovi sarnasus tuleb esile isegi autorimüüdis. Kirju esitati leiu pähe, tegelik autor pidas targemaks jääda varju.

Muuseas teeb sedasama Voltaire, ehkki mitte *Zadigi*, vaid *Candide*’i-nimelise jutustuse puhul. *Zadigi* ühenduskoht *Kämalüddövlä kirjadega* on Pärsia muistsuse ülistamine. Minul on raske otsustada, kui palju on kummalgi juhul tegemist nii-öelda allegoorilise idealiseerimisega või olid õpet-

⁹Vt Charles de Montesquieu. *Pärsia kirjad*. Tlk Sirje Keevallik. Tallinn: Perioodika, 1994.

¹⁰Voltaire. *Filosoofilised jutustused*. Tlk Tatjana Hallap ja Merike Riives. Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk 5–100.

¹¹Мирза Фатали Ахундов. *Избранные философские произведения*. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1982, lk 31–162.

lased siiralt Zarathustra ehk aserbaidžaanipäraselt Zärdüšti tarkuse imetlejad. Kindlasti on kõige olulisem inimese vabadus ja mõistuse jõud, mida mõlemad kaitsevad.

Ka oma surmaga tekitavad Voltaire ja Ahhundov üsna ühesuguse segaduse. Kumbagi ei taheta või ei osata vaadete pärast kombekohaselt matta. Voltaire'i laip rändab mööda Prantsusmaad endale kohta otsides ning ta matetakse lõpuks salamisi Champagne'isse, kuni ta sealt mõnekümne aasta pärast taas üles kaevatakse ja auavaldustega Pariisi Panteoni viiakse. Peaaegu niisama pikantne on Ahhundovi lugu, kelle sobivus olla maetud Thbilisi islamikalmistule pandi kahtluse alla. Lõpuks ootas ta surnukeha peaaegu nädala, ehkki islami kombes nõuavad kohe matmist. Erinevaid allikaid sirvides ei saanudki ma lõpuks aru, kas ta maeti islamikalmistule või on see koht kusagil kalmistu serval või kõrval või kahe kalmistu piiril. Kui kunagi Thbilisis käies aega jääb, siis tahaksin oma silmaga näha.

Tõepoolest on *Kämalüddövlä kirjad* laia haardega filosoofiateos, millestarnast me näiteks Eesti 19. sajandi kultuuriloost ei leiagi. Vidadi osutatud jutustus *Petetud tähed*¹² puudutab samu teemasid juba lühemas ja kergemas vormis. See on hädavajalik, sest valgustus peab olema populaarne ja kergesti mõistetav. Väga lühidalt kokku võttes eristaksin ma Ahhundovi kolm põhilist teesi.

Esiteks. Terve mõistus nõuab, et inimene oleks siia ilma tulles varustatud täieliku vabadusega. Usk ei tohi seada piire vaimsele vabadusele, vaid peab, vastupidi, aitama neid piire laiendada. Paraku on islami vaimulikkond selle vabaduse inimestelt ära võtnud. Ja ilmaliku vabaduse on võtnud despoot. Ahhundov: eurooplased on vabadusest ja selle eri liikidest palju kirjutanud, aga Idamaades on araablaste usulise ja ilmaliku domineerimise pärast kaotasi läinud paljas mõtegi inimeste võrdõiguslikkusest. Näiteks pärsia rahvas pole enam inimesoo õigustest teadlikki, ta on end orjaks andnud.

Teiseks. Progressi ja vabaduse saavutamiseks tuleb üles ehitada hulk vajalikke institutsioone. Siia kuuluvad kõik inimeste ühistegevust võimaldavad vormid: klubid, esinduskogud, miitingud ja isegi vabamüürlust nimetab Ahhundov korduvalt. Seni on inimesi valitsetud hirmu ja hirmkarmide karistustega, aga nad peavad õppima ise üheskoos valitsema.

¹²Мирза Фатали Ахундов. Комедии. Проза. Пoesия. Литературно-критические статьи. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1987, lk 165–187.

Kolmandaks. Kaotatud vabadust ja väarikust pole võimalik teisiti tagasi saada kui üksnes haridusega. Ebausua ja dogmade asemel peab tulema teadmine ja teadus, nagu oli muiste ja nagu on tänapäeval Euroopas. Esimene samm selleks on anda inimestele kirjaoskus. Siit jõuab Ahhundov oma lemmikteema, tähestikureformi juurde. Ta laseb India printsil selgitada, et araabia tähestik on kõlbmatu ka pärslaste jaoks ja laiem kirjaoskus eeldab paremat tähestikku.

* * *

Niisiis on Ahhundovil, mida kaasajale öelda. Tema tähestik võeti Aserbaidžaanis kasutusele alles 20. sajandi lõpus, kui kirillitsa kõrvaldati. Ilmselt toitsid ta valgustuslikud ideed paljusid järgmise põlvkonna haritlasi, aga nad on niisama aktuaalsed ka tänapäeval. Minu meelest tuleb alustada Ahhundovi pärandi taaselustamise ja edasiarendamisega — ja laiemalt, kirjakultuuri edendamiseks.

Ühes kirjas, Vidadi, Sa osundasid kibedusega saadiku sõnu Riias, et raamatuid pole praegu Aserbaidžaanis kellelegi vaja. Mind haaras sama tunne aasta tagasi Aserbaidžaanis Rahvusraamatukogus, mis nagu ooperiteatergi kannab Ahhundovi nime. See remontimata, peamiselt venekeelset ja veneaegset kirjandust sisaldav esindusraamatukogu jääb tunduvalt alla kiire majanduskasvuga naftariigi võimalustele. Milleks siis tähestikureform tehti, kui raamatukogu kiratseb? Säärane on anakronism, ta ei anna tõuget uue demokraatliku ühiskonna arengule. Seega on kirjavara probleem palju üldisem kui üksnes Ahhundovi pärand. Küllap tead Sa, Vidadi, meist paremini, kui palju on väärtkirjandust, mida uues, Ahhundovi pakutud kirjasüsteemis pole üldse trükitud? Teisalt puudutab probleem ka minu jaoks kättesaadavaid (venekeelseid) ajalehti, mis on küll võitlevalt opositsioonilised, kuid ei ava uusi vaateid ühiskonnale ega vahenda nende riikide kogemust, kus demokraatlikud ja turumajanduslikud reformid on läbi viidud.

Aga tuleme Ahhundovi juurde tagasi. Need käsitlused ja eessõnad ta teostele, mida ma vene keeles Eesti raamatukogudest kätte saan, kannavad ülimalt ja ühekülgse ideologiseerituse pitsi. Selge see, et nad on nõukogude ajal kirjutatud. Ikka on samad hinnangud: “materialist, ateist, tundis töörahvale kaasa, aga polnud veel piisavalt tark, et klassivõitlusest õigesti aru saada”. Kui me selliste raamatutega lepime ja peame seda aegunud jora loomulikuks, siis on see järjekordne topeltkeele omaksvõtt nii palju-

de topeltkeelte reas. Vaja on uusi värskeid käsitlusi, Ahhundovi uustrukke korralike kommentaaride, ees- ja järelsõnadega.

Loomulikult puudutab Ahhundovi kohta öeldu kogu aserbaidžaani kirjava. Arvestades televisiooni ja elektroonilise meedia võidukäiku, peaksid nemadki olema rahvuslikku programmi kaasatud. Iga rahvas vajab enesesäilitamiseks rahvuslust, aga see peab olema intelligentne ja kultuuri baastekstidega hästi varustatud, neid tundev. Sealjuures ei pea ma “kultuuri baastekstide” all silmas üksnes eesti või aserbaidžaani kultuuri põhitekste, vaid kogu Euroopa humanistlikku ja demokraatlikku kultuuri, Idamaade klassikalist kultuuri jne. Mõnikord samastatakse rahvusluse mõistet vaat et etnilise puhastusega. Niisugune samastamine viib rahva normaalse enesevääriskuse äralörtsimiseni. See rahvuslus, millest ma kõnelen, on eeskätt haridus- ja kultuuriprogramm.

* * *

Siin jõuan ma ilmselt kirja kõige delikaatsema teema juurde. Kui palju ja kui selgelt teadvustavad aserbaidžaanlased end rahvana? On ju lõuna-aserbaidžaanlased Iraanis Aserbaidžaani Vabariigist ära lõigatud. Praeguse aserbaidžaani kultuuri loojate hulgas lesgid, talõšid, taatlased, juudid, venelased, sakslased, armeenlased, kurdid, avaarlased, dargid, tabassaraanid, hinalugid, udid ja paljud-paljud teised. Kahtlemata on kõige tundlikum armeenlaste teema, aga ma ei tahaks seda siin puudutada. Peale selle on olemas veel hulk nähtamatuid mehhanisme, mida mina ei taju, kuid mille kohta ma tajun, et nad on kõigile kohalikele Aserbaidžaanis ilmselgelt, lausa automaatselt mõistetavad. Näiteks määratletakse minule arusaamatult, kuid ometi vääramatu kindlusega igaihe rahvuslik ja klannikuuluvus. Ma kuulen küll kõigil tasanditel ühesugust juttu, et Aserbaidžaanis rahvustevahelisi probleeme ei ole, aga ma kardan, et siingi on paras annus topeltkeelt mängus. Tahaksin küsida, kui omad on näiteks lesgid ja talõšid tegelikult. Kas aserbaidžaani rahvad moodustavad või vähemalt võiksid moodustada terviku, millel on tugev ühine identiteet, mingis mõttes ka ühine rahvuslus?

Paistab nii, et väikesi rahvaid tõepoolest hoitakse, aga suured rühmad, nagu pärsia päritolu talõšid, tekitavad kõhklusid, et mitte öelda hirmu. Nõukogude aja rahvaloendustel loeti kõik talõšid ebaõigesti aserbaidžaanlasteks. Bahlul, kes Tallinnas Nõmme teel head Türgi restorani peab, on aga väga väikese hinalugi rahva esindaja. Nad elavad vaid ühes mägiküläs, mitte kaugel Dagestani piirist. Hääduse järgi tahaks öelda “hõnalõk”, aga *Vene*

*impeeriumi rahvaste punasest raamatust*¹³ leidsin just “hinalugi” nimekuju. Palusin Bähluil sugulaste kaudu uurida, kas meile räägitud jutt hinalugi keele osalisest siseseviimisest kooliprogrammi ka tõele vastab. Selgub, et vastab küll, hinalugidel pole viimasel ajal põhjust kurta.

Teistsugune pilt avaneb Lahõtsis, kus me Viljaga möödunud suvel ringi rändasime. Meile pakkus seal ulualust kooliõpetaja Dadaš, kes on lahke inimene ja ümberkaudsete kultuuride elav entsüklopeedia. Lahõtsis “avastasime”, et Dadaš kõneleb köögis naise ja pojaga veel ühte keelt, mida ta koolis ei õpeta. Seegi pidi olema pärsia keelest pärinev kohalik murre, aga talõšsideks lahõtsid (nii vist võiks seda mõnetuhandelist, paaris mägikülas elunevat rahvast nimetada) end sugugi ei pea. Lahõtsi kirjakeelt pole olemas ja inimesed peavad päris loomulikuks, et see on üksnes kodus kõnelemiseks. Siiski pani keegi hiljaaegu kokku esimese grammatika. See ajas Dadašil, kes on hästi haritud filoloog, harja pisut punaseks, sest ta leidis sealt palju vigu. Hoian põialt, et Dadaši plaan teha oma grammatika ja aabits kunagi teoks saab. Ma arvan, et haruldased rahvad ja keeled on rohkemgi kui bioloogilised liigid väärt seda, et nad säiliks või et neist jääks maha minimaalne kirjavara.

Aga suured rahvad, mida nendest arvata? Tihti kujutavad nad endast kõige suuremat ohtu väikerahvaste olemasolule ja koguni iseenda murrete säilimisele. Aserbaidžaan on olnud suurte rahvaste risttee ehk rohkemgi kui Eesti. Siin on olnud kultuuriline ja poliitiline puutepind araablase, pärsilaste ja venelaste jaoks. Emarahvas türklased on ehk pisut enamgi eemal olnud. See on alati tähendanud, et selle maa haritlaskond valdab mitut keelt ja on avatud erinevatele kultuuridele. Suur Nizami Gändžävi kirjutas oma luuletused pärsia keeles, sest nii oli keskajal kombeks. See pole vähimalgi määral takistanud pidada teda Aserbaidžaaani rahvuspoeediks.

Ahhundov kirjutas võrdselt hästi aserbaidžaaani, pärsia ja vene keeles. Lisaks veetis ta suurema osa elust kodust eemal, olles tsaarivalitsuse tõlk Thbilisis. Nõukogudeaegsed biograafiad rõhutavad ta tihedat läbikäimist vene intelligentsiga, näiteks tuakse esile Kaukaasiasse lihtsõdurina teenima saadetud dekabrist Bestužev-Marlinski. Kahtlemata käis ta läbi georgia haritlastega, aga suhtles ka pärast Tartu-õpinguid Thbilisisse tööle asunud Hatšatur Abovjaniga, kellest kujunes armeenia valgustuse tähtsaim

¹³Vene impeeriumi rahvaste punane raamat. Autorid: Margus Kolga, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. Tallinn: Nyman ja Nyman LNT, 1993, lk 117–120. Vt samas ka talõšside kohta, lk 298–300.

tegelane. Ahhundov tundis vene kirjandust, inglise filosoofiat ja loomulikult prantsuse valgustajaid Montesquieu ja Voltaire'iga eesotsas. Ehkki ta geograafilised rännakud polnud kunagi ulatuslikud, oli ta oma aja maailma-mees.

Kas oli Ahhundov kosmopoliit või rahvuslane? Pean tunnistama, et selle küsimusega jään kõige enam kimpu. Just siin ei saa ma ilma aserbaidžaanlastest nõuandjate abita hakkama, aga kardan samas, et kui ka kõik mu sõbrad aitaksid, ei kooruks sellest ikkagi ühesugust vastust, vaid palju erinevaid. Esimene fakt: Ahhundovi elu oli seotud peamiselt kolme Kaukaasia linnaga — Šäki, Gändžä ja Thbilisiga, mujal ta eriti ei käinud. Teine fakt: ta pere pärines Lõuna-Aserbaidžaanist, seega Pärsiast. Nad olid Pärsiapäraselt šiiidid, mitte sunniidid, nagu on Aserbaidžaanis tavaline. Rahvuselt ta siiski “võõras” ei olnud — oli aserbaidžaanlane. Kolmas fakt: oma kõige olulisemates filosoofilistes töodes pöördub Ahhundov alatasa just Pärsiateema juurde. *Petetud tähtede* tegevus käib Pärsia õukonnas ning *Kämalüddövlä kirjades* muretseb India valgustatud prints kõige enam just Pärsia käekäigu pärast. Samal ajal ta lausa sarjab araablasi ja nende halba mõju.

Montesquieu ja Voltaire'i puhul, eriti nende kavatsuslikult vahelduvald vaatepunkte arvestades, ei oskaks ma mõnd teravat torget pidada autori enda erapoolikuse märgiks. Ahhundovi puhul need küsimused siiski tekivad. Muretseb ta siis eeskätt pärslaste pärast? Kas siin oli mingi eriside? Nii paistab see vähemalt teksti uurides tihti olevat. Või on siiski tegemist vaid tekstiliste võtetega, millele mina oma teadmatusest kipun lisatähendusi andma?

Üks on siiski selge — araabia tähestikku tõrjudes ei lähtunud Ahhundov üksnes foneetilisest otstarbekohasusest, vaid see oli ka väga selge kultuuriline valik. See oli valik Euroopa kultuuri, teaduse ja ühiskonnakorralduse kasuks. Liiasi polnud see valik üksnes aserbaidžaanlaste jaoks, vaid eri aegadel on ladinapõhjalise tähestiku omaks võtnud ka näiteks Türgi, Usbekistan, Kasahstan. Siin käis Ahhundov oma ajast sajandi võrra ees. Tema ajal oli see lausa mõeldamatu väljakutse — panna kahtluse alla tähestik, mille abil talletati Koraan. Samas kaldun arvama, et Ahhundovi islamikriitikat on nõukogude “võitlevad ateistid” tublisti üle võimendanud. Ta ründeobjektiks olid dogmad ja rumalad imaamid, mitte usk kui selline. Ja jällegi — Voltaire'iga on täpipealt sama lugu.

* * *

ANDRES HERKEL

65

Vidadi, ma tegelikult ei kahtle oma eelneva heietuse puhul mitte niivõrd Ahhundovis. Tema on oma töö ammugi teinud ja hästi. Pigem ma kahtlen selle võimalikkuses, et kõik aserbaidžaanlased saaksid ta ühtviisi omaks võtta. Need, kes tahavad kõigutamatut võimu, topeltkeelt ja demokraatia jätkuvat imiteerimist, ei saa Ahhundovit omaks pidada. Need, kes tahavad karmi islami korda, ei saa teda kindlasti omaks pidada. Samuti ei saa teda ilmselt omaks võtta need, kes eelistavad ühe rahva hegemooniat üldisele hüvele.

Ühte Ahhundovi põhimõtet tahaksin ma selle kirja lõpetuseks veel kord rõhutada. Kui me tõesti soovime paremat ühiskonda, siis tuleb alustada haridusest.